

III. ГЕОГРАФІЯ МІЖГАЛУЗЕВИХ КОМПЛЕКСІВ

УДК 911.3

Барановський М.О., д.г.н., проф.
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя

ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ У СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОМУ ВИРОБНИЦТВІ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Ключові слова: Чернігівська область, трансформаційні процеси, сільськогосподарське виробництво, аграрна сфера.

Постановка проблеми. В останні роки аналізові проблем розвитку аграрного виробництва приділяється значна увага. Причиною цього є, з одного боку, неоднозначна динаміка обсягів виробництва сільськогосподарської продукції, деградація окремих секторів цієї галузі, сільських територій загалом, з іншого – визнання важливості аграрного сектора для розвитку економіки країни, забезпечення продовольчої безпеки населення, утвердження України як потужного гравця на світовому ринку агропродовольчих товарів. Трансформаційні процеси, які тривають у сільському господарстві країни, мають значні регіональні відмінності. Їх наукове узагальнення потребує використання суспільно-географічних підходів і методів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У суспільно-географічній науці Української РСР дослідження агропромислового комплексу посідало дуже вагомe місце. У цьому контексті варто відзначити наукові праці М. Паламарчука, М. Пістуна, Г. Балабанова, В. Нагірної, Я. Олійника, Р. Язиніної. На початку ХХІ ст. активність досліджень із зазначеної проблеми суттєво скоротилася. Окремі аспекти розвитку аграрного сектора західних регіонів України розкриті у монографії та докторській дисертації П. Сухого. Більш наполегливими у дослідженні структурних зрушень у сільському секторі України є представники аграрної економіки. Потужні школи із вивчення різноманітної проблематики аграрного виробництва сформувалися на базі ННЦ “Інститут аграрної економіки”, ДУ “Інститут економіки і прогнозування НАН України”. Водночас у їх дослідженнях основна увага зосереджена головно на економічних аспектах розвитку аграрної сфери – рентабельності, ефективності, енергоозброєності тощо, тоді як просторові зрушення, часово-галузеві трансформації залишаються поза увагою.

Формулювання цілей статті. Постановка завдання. Головним завданням даного дослідження є оцінка особливостей трансформації

сільськогосподарського виробництва Чернігівської області у пострадянський період її розвитку з метою розробки ефективних механізмів стимулювання розвитку аграрної сфери та сільських територій регіону.

Виклад основного матеріалу. Обрання Чернігівської області територією дослідження трансформаційних процесів у сільськогосподарському виробництві не є випадковим, оскільки: по-перше, вона лежить у двох природних зонах, що накладає відбиток на спеціалізацію сільського господарства; по-друге, частина регіону прилягає до столиці, яка є потужним ринком збуту аграрної продукції; по-третє, значна частина регіону представлена сільськими проблемними районами з надзвичайно складними демографічними проблемами і несприятливими природними чинниками для розвитку аграрного виробництва.

У розвитку сільського господарства Чернігівського регіону чітко проглядаються два етапи: 1) 1990-2000 рр.; 2) 2001-2012 рр. Перший із етапів характеризується падінням практично усіх головних показників аграрного виробництва, скороченням посівних площ, частки зайнятих у колективних господарствах, руйнацією традиційних форм організації сільськогосподарського виробництва тощо. Загальне скорочення виробництва сільськогосподарської продукції за 1990-2000 рр. склало понад 51%, у т.ч. валова продукція рослинництва скоротилася на 37,9%, тваринництва – на 61,7%, площа ріллі – на 18,4% (табл. 1).

Радикальних змін зазнала також структура сільськогосподарського виробництва. За указаний період частка рослинництва зросла з 44,9 до 56,9%, питома вага селянських господарств у виробництві аграрної продукції області – з 32,8 до 65,5%. Валова продукція сільського господарства Чернігівської області у 2000 р. становила лише 48,9% аналогічного показника 1990 р.

Таблиця 1 – Динаміка показників розвитку сільського господарства Чернігівської області

	1990	1995	2000	2005	2011
Валова продукція сільського господарства (у порівняльних цінах 2010 р.)	12777,6	8530,5	6255,9	6966,4	8455,2
Виробництво сільськогосподарської продукції на одну особу, грн.	9067	6280	4922	5913	7733
Валова продукція рослинництва, млн грн.	5739,5	4288,4	3562,4	5209,1	6166,2
Валова продукція тваринництва, млн грн.	7038,1	4242,1	2693,5	2845,2	2289,0
Частка рослинництва у виробництві валової продукції сільського господарства, %	44,9	50,3	56,9	74,8	72,9
Частка господарств населення у виробництві сільськогосподарської продукції, %	32,8	48,1	65,5	59,6	45,5
Площа ріллі у володінні сільськогосподарських підприємств і господарств населення, тис. га	1502,2	1503,0	1226,0	1274,4	1283,5
Площа сільськогосподарських угідь, тис. га	2077,3	2093,7	1879,4	1855,5	1719,7

Складено автором за даними Державної служби статистики України

Суттєво постраждала матеріально-технічна база сільськогосподарських підприємств (трактори, комбайни, інша сільськогосподарська техніка, основні фонди тваринництва тощо).

Упродовж цього періоду чітко окреслилися ті внутрішньорегіональні зміни у структурі посівних площ, їх динаміці, які визначають сучасні тренди розвитку сільськогосподарського виробництва Чернігівської області. Йдеться про суттєве зниження частки посівних площ, зайнятих під кормовими та окремими видами технічних культур (цукровий буряк, льон-довгунець), скорочення поголів'я великої рогатої худоби, свиней, овець. За 1990-2000 рр. посівні площі під цукровим буряком зменшилися на 50%, під льоном-довгунцем – на 76,4%, поголів'я великої рогатої худоби скоротилося на 64,8%, свиней – на 63,8%. Погіршилися також показники ефективності сільськогосподарського виробництва, зокрема рентабельність, урожайність культур, продуктивність худоби.

На загальному тлі падіння основних показників сільськогосподарського виробництва, найгірша ситуація спостерігалася у північних, периферійних, районах регіону. Якщо упродовж 1990-2000 рр. пересічний для Чернігівської області показник скорочення виробництва зернових культур склав 52%, то у Корюківському районі – 56%, Городнянському – 57,1%, Семенівському – 57,6%, Новгород-Сіверському – 64,5%, Ріпкинському – 65,3%. Проте найбільш болісним для цих районів був занепад традиційних, працеемких галузей сільського господарства, зокрема вирощування льону-довгунцю та молочного тваринництва. Падіння показників аграрного виробництва, яке було основою сільської економіки, спричинило суттєве погіршення рівня життя населення, занепад сільської соціальної інфраструктури тощо.

Другий період у розвитку сільського господарства Чернігівської області характеризується позитивною динамікою головних показників аграрного виробництва, проте вона є неоднорідною. Успішні роки (2008, 2011) чергуються з тими, коли мало місце скорочення виробництва сільськогосподарської продукції (2003, 2009). Загалом упродовж 2001-2011 рр. валова продукція сільського господарства зросла на 35,2%. Практично призупинилося скорочення посівних площ. Водночас у другому періоді все чіткішою стає поляризація аграрного простору Чернігівської області, яка проходить по лінії “полісся-лісостеп”. Підтвердженням зазначеного твердження є: 1) неоднакова динаміка посівних площ у різних адміністративних районах регіону; 2) різні темпи приросту виробництва сільськогосподарської продукції; 3) зростання виробництва рослинницької продукції переважно у південних і південно-східних районах регіону; 4) неоднакові темпи зростання показників ефективності сільськогосподарського виробництва.

Головними індикаторами, які дозволяють оцінити посилення чи послаблення міжрайонних відмінностей у виробництві сільськогосподарської

продукції, є динаміка посівних площ, обсягів виробництва сільськогосподарської продукції, частки окремих районів у виробництві аграрної продукції області.

Скорочення посівних площ має чітко виражені регіональні відмінності. Найбільших масштабів воно набуло у північних, поліських районах, найменших – у лісостепових. Наприклад за 1990-2010 рр. посівні площі скоротилися у Городнянському районі – на 28,9%, у Козелецькому – на 30,9%, у Корюківському – на 23,1%, у Новгород-Сіверському – на 55,6%, Семенівському – на 23,2%, у Чернігівському – на 24%. Натомість у Бобровицькому, Варвинському, Ічнянському, Носівському, Прилуцькому та Срібнянському районах посівні площі або не змінилися, або навіть зросли.

Негативним для, насамперед, аграрного виробництва є те, що скорочення посівних площ призводить до вилучення земель із сільськогосподарського обігу. Вони швидко заростають лісом і чагарниками.

Суттєвих змін зазнала також структура посівних площ. Основний тренд таких змін, як і в цілому в Україні, полягає у збільшенні посівних площ під зерновими та технічними культурами і їх скороченні під кормовими культурами. Якщо у 2000 р. під кормовими культурами було зайнято 30,5% посівних площ, то у 2010 р. – лише 18%. Проте як структурні, так і територіальні відмінності цього процесу є дуже неоднорідними. Зростання посівних площ під зерновими культурами відбулося насамперед за рахунок кукурудзи, тоді як під пшеницею та ячменем вони зменшилися. Так упродовж 1995-2010 рр. посівні площі під кукурудзою збільшилися у 14 разів. Аналогічна ситуація простежується і в структурі технічних культур. При суттєвому скороченні посівів цукрового буряку та льону-довгунцю має місце зростання посівних площ під соєю, ріпаком і соняшником (у 12 разів).

Динаміка посівних площ тісно корелює із обсягами виробництва сільськогосподарської продукції. Проілюструвати це можна на прикладі виробництва зернових культур, які посідають вагоме місце у структурі аграрного виробництва практично усіх районів Чернігівської області. Коефіцієнт кореляційної залежності між динамікою зростання виробництва зернових культур упродовж 2000-2010 рр. і динамікою посівних площ за аналогічний період становить $r=0,856$. Різниця у темпах приросту виробництва зернових між північними і південними районами є дуже великою. При цьому варто зауважити, що і до 1990 р. північні райони поступалися південним за виробництвом зернових. Водночас у сучасних умовах ці відмінності посилюються. Загалом упродовж 2000-2010 рр. виробництво зернових культур зросло в усіх адміністративних районах Чернігівської області, за винятком Новгород-Сіверського. Лідерами за темпами приросту є південно-східні райони регіону – Варвинський (450,7%), Носівський (414,2), Срібнянський (407,1) та Прилуцький (338,8%).

Подібні відмінності простежуються і в показниках, які відображають ефективність сільськогосподарського виробництва – урожайності культур і

продуктивності худоби (надої молока на одну корову). Якщо причини відмінностей урожайності пояснюється переважно впливом природних передумов (якість ґрунтового покриву), то продуктивності худоби – структурно-економічними та організаційними чинниками. Як і у випадку із виробництвом зернових культур, лідерами за темпами приросту надоїв молока на одну корову є південні та південно-східні райони Чернігівської області. Так за 2000-2010 рр. темпи приросту зазначеного показника склали у Срібнянському районі 371,8%, Прилуцькому – 336,0%, Носівському – 325,7%, Ніжинському – 321,2%.

Спираючись на проведений вище аналіз, можна стверджувати, що теза про посилення поляризації аграрного простору, виробництва сільськогосподарської продукції, принаймні у Чернігівській області, знаходить переконливе підтвердження. З роками ця поляризація посилюється і проходить вона не стільки по лінії “приміські райони-периферійні території”, скільки по лінії “поліські райони-лісостепові райони”. Найгірша ситуація склалася у північних районах Чернігівської області, які є одночасно і поліськими, і периферійними.

Групування адміністративних одиниць Чернігівської області за динамікою показників аграрного виробництва упродовж 2000-2010 рр., яке було здійснено на базі використання кластерного аналізу, дало можливість виділити у межах регіону чотири групи районів (рис. 1).

До першої групи увійшло п'ять районів (Бахмацький, Бобровицький, Ічнянський, Куликівський та Менський), які розміщуються переважно на межі зони мішаних лісів і лісостепу. Вони характеризуються мінімальним скороченням посівних площ, вищими за пересічні для регіону темпами приросту виробництва сільськогосподарської продукції та продуктивності худоби.

Другу групу сформували чотири адміністративні райони (Варвинський, Носівський, Прилуцький та Срібнянський), які представляють південь регіону і є лідерами за динамікою приросту сільськогосподарського виробництва, продуктивністю рослинництва та скотарства. Посівні площі у районах цього типу не лише не скоротилися, а зросли. Пересічні темпи приросту виробництва продукції рослинництва, особливо вирощування зернових, перевищують 400%.

До третього кластеру увійшло три райони (Борзнянський, Ніжинський і Талалаївський), які вирізняються близькими до пересічних для регіону показниками динаміки трансформації посівних площ, обсягів виробництва продукції рослинництва та продуктивності скотарства.

Найбільшу групу (10 районів) сформували адміністративні одиниці переважно північної частини Чернігівської області, де динаміка кількісних та якісних параметрів сільськогосподарського виробництва є найгіршою. Посівні площі у районах цього типу скоротилися майже на 25%, приріст душових показників обсягів реалізованої сільськогосподарської продукції у

поточних цінах був нижчим за пересічний для регіону показник у 2 рази. Урожайність зернових культур за 2000-2010 рр. не лише не зросла, а й скоротилася на 15%. Це найбільш проблемні у соціально-економічному відношенні райони Чернігівської області.

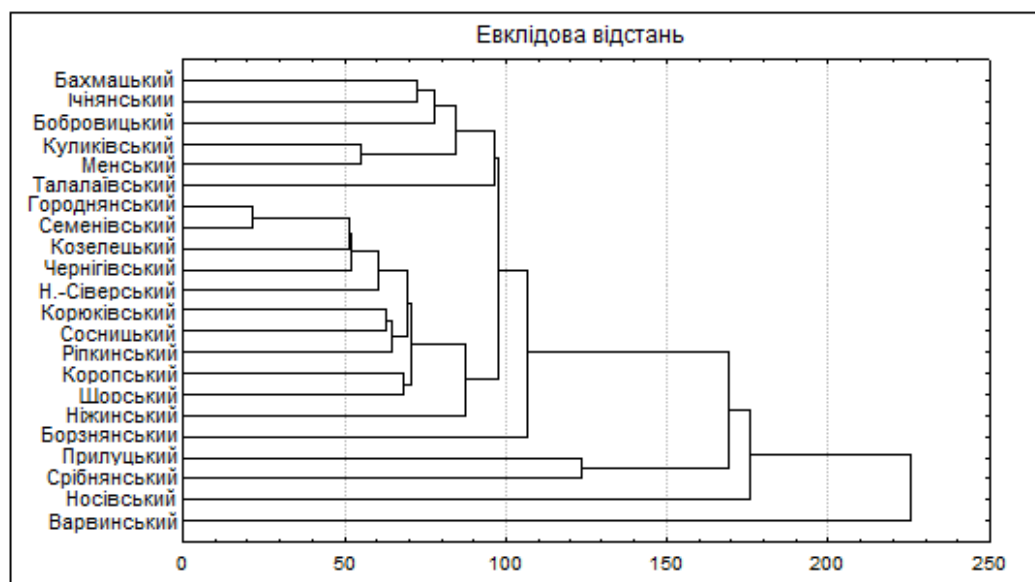

Рис. 1 – Дендрограма кластеризації районів Чернігівської області за особливостями трансформації сільськогосподарського виробництва

Практична значущість охарактеризованих особливостей трансформації сільськогосподарського виробництва Чернігівської області полягає у тому, що вони мають враховуватися при розробці стратегічних напрямків реформування як аграрного сектора, так і сільських територій регіону.

У контексті пошуку відповіді на питання про перспективи розвитку сільського сектора регіону, найбільш важливим є обґрунтування магістральних напрямків розвитку для кожного із виділених типів районів. Водночас особливої уваги як з боку науковців, так і управлінців потребують північні райони Чернігівщини.

Формування на півночі Чернігівської області значного за розмірами осередку деградації сільських територій визначається сукупною дією кількох чинників. Зміна економічної політики у 90-х роках ХХ ст., відмова від підтримки аграрного сектора з боку держави, гірші ґрунтово-кліматичні ресурси цих територій, недолугість і незавершеність аграрної реформи зумовили не лише падіння показників сільськогосподарського виробництва, а й зміну їх господарської спеціалізації, занепад традиційних для поліської зони працездатних галузей сільського господарства, неконтрольоване скорочення посівних площ тощо. Віддаленість ринків збуту сільськогосподарської продукції, ліквідація колгоспів, відсутність роботи змусили сільське населення периферійних районів Чернігівської області займатися особистим підсобним господарством, яке стало фактично єдиним

джерелом їх існування. Висока частка сільськогосподарської продукції, що виробляється в особистих селянських господарствах, свідчить про посилення архаїзації сільської економіки. У таких районах сільське господарство не має товарної спрямованості, воно виконує здебільшого соціальну функцію, сприяє виживанню сільських мешканців, проте не вирішує питання підвищення життєвого рівня населення.

Негативні тренди розвитку аграрного сектора як основи сільської економіки посилили депопуляційні та інші негативні соціальні процеси. Щільність сільського населення у північних районах Чернігівської області, особливо Новгород-Сіверському, Семенівському, Ріпкинському, досягла критичної межі, поза якою розвиток будь-яких форм товарного сільського господарства взагалі стає неможливим. Поступове зниження частки селянських господарств у виробництві сільськогосподарської продукції у цих районах в останні роки якраз і зумовлене погіршенням демографічної структури населення. Проблеми відродження льонарства у них також визначаються не стільки інвестиційною складовою, скільки браком трудових ресурсів.

На відміну від північних, поліських, районів Чернігівської області, у лісостепових регіонах інтенсивність використання земельних ресурсів, продуктивність тваринництва та особливо рослинництва помітно зросли. Причиною цього є висока природна родючість земель, яка дає можливість виробникам сільськогосподарської продукції отримувати додаткові рентні прибутки. Значні площі сільськогосподарських угідь південних і південно-східних районів Чернігівської області перебувають в оренді потужних аграрних підприємств (товариств) – “Земля і воля” (Бобровицький район), “Дружба-нова” (Варвинський район), “Агрікор”, “Нафком” (Прилуцький район), “Батьківщина” (Срібнянський район), які вирізняються високим рівнем ефективності сільськогосподарського виробництва (табл. 2).

Таблиця 2 – Основні показники діяльності окремих агротовариств, які функціонують на території Чернігівської області

Назва агрохолдингу (агровариства)	Площа сільськогосподарських угідь, тис. га	Вартість основних та оборотних фондів, млн грн.	Урожайність зернових культур, ц/га	Рівень рентабельності аграрного виробництва, %
Земля і воля	24,5	112,1	51,4	56,7
Дружба-нова	18,0	22,6	49,4	56,7
Агрікор	10,8	30,2	51,1	16,0
Батьківщина	6,4	19,3	69,2	41,3

Навіть короткий огляд особливостей розвитку та трансформаційних змін у сільському господарстві Чернігівської області вказує на доцільність розробки окремих стратегій реформування аграрного сектора для різних типів районів регіону. Посилення поляризації аграрного простору очевидно

триватиме і далі, а тому завдання держави мають полягати у тому, щоб через заходи регіональної політики мінімізувати негативні наслідки цього процесу.

Для північних районів області найбільш актуальними завданнями є активізація розвитку сільської економіки через використання позааграрних видів діяльності (народні промисли, сільський зелений туризм), оптимізація структури посівних площ і землекористування, приведення їх кількості у відповідність з економічними можливостями місцевого населення, створення належних умов для зростання товарності селянських господарств, розвиток молочного скотарства на базі використання вивільнених від розорювання площ сільськогосподарських угідь.

У південних районах основою сільської економіки, вочевидь, має залишатися аграрний сектор. При цьому держава, місцеві органи влади мають створити такі умови, за яких частина податкових надходжень від діяльності агрохолдингів залучалася б до стимулювання розвитку сільських територій, відродження їх інфраструктури, зростання доходів сільських мешканців. Водночас активізація розвитку позааграрних видів діяльності на селі залишається важливим завданням і для даного типу районів Чернігівської області.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Проведене дослідження дає підстави сформулювати такі висновки.

1. Трансформаційні процеси в аграрній сфері Чернігівської області кінця ХХ – початку ХХІ ст. проходили здебільшого стихійно, їх наслідки є складними та неоднозначними, особливо щодо перспектив розвитку сільських територій.

2. Динаміка виробництва сільськогосподарської продукції упродовж 1990-2010 рр. характеризується значною неоднорідністю. Період сталого падіння показників аграрного виробництва (1990-2000 рр.) змінився періодом їх диференційованого зростання (2001-2010 рр.).

3. Найбільше скорочення посівних площ, поголів'я худоби, обсягів реалізованої сільськогосподарської продукції мало місце у північних, поліських, районах Чернігівської області, що визначається переважно гіршими природними передумовами цих територій для розвитку аграрного виробництва.

4. Дія ринкових механізмів обумовила суттєву трансформацію як структури посівних площ Чернігівської області, так і набору сільськогосподарських культур, які вирощуються у регіоні. Найбільші посівні площі тепер зайняті під кукурудзою, ячменем, соєю, соняшником і ріпаком, вирощування яких дає вищий фінансовий прибуток.

5. У територіальному аспекті простежується стиснення аграрного простору Чернігівської області. Найбільш активні аграрні господарства стягуються у ті райони, які вирізняються або близькістю великого міста, або кращими ґрунтово-кліматичними ресурсами. Причому у Чернігівській області значущість другого чинника є більш вагомою, ніж першого.

6. Проведене групування районів Чернігівської області за особливостями трансформації сільськогосподарського виробництва свідчить про доцільність розробки окремих стратегій стимулювання розвитку їх аграрного сектора та сільських територій. Першочергової підтримки з боку держави потребують північні райони регіону, де занепад сільського господарства поєднується із критичною демографічною ситуацією, руйнацією поселенської мережі і поступовою втратою соціального контролю над цими територіями.

Список використаних джерел:

1. Сухий П. О. Агропродовольчий комплекс Західноукраїнського регіону: монографія / П.О. Сухий. – Чернівці: Рута, 2008. – 400 с.

Барановський М. О. Трансформаційні процеси у сільськогосподарському виробництві Чернігівської області

Охарактеризовано динаміку та структуру посівних площ, виробництва сільськогосподарської продукції, ефективності різних сфер аграрного виробництва Чернігівської області упродовж 1990-2010 рр., виявлено секторальні та просторові особливості трансформації аграрної сфери регіону у сучасних умовах, визначено основні напрямки її реформування.

Ключові слова: Чернігівська область, трансформаційні процеси, сільськогосподарське виробництво, аграрна сфера.

Барановский Н.А. Трансформационные процессы в сельскохозяйственном производстве Черниговской области

Охарактеризовано динамику и структуру посевных площадей, производства сельскохозяйственной продукции, эффективности разных сфер аграрного производства Черниговской области за 1990-2010 гг., установлено секторальные и пространственные особенности трансформации аграрной сферы региона в современных условиях, определены основные направления ее реформирования.

Ключевые слова: Черниговская область, трансформационные процессы, сельскохозяйственное производство, аграрная сфера.

Baranovsky M.O. Transformational processes in agrarian production of Chernigiv region

The dynamics and structure of area under crops, the production of agrarian output, the efficiency of different spheres of agricultural production in Chernigiv region during 1990-2010 are characterized; the sectoral and spatial peculiarities of transformation of region's agrarian sphere under present-day conditions are described, the main directions of its reformation are defined.

Key words: Chernigiv region, transformation processes, agricultural production, agrarian sphere.